

**НІКОПОЛЬСЬКЕ РЕГІОНАЛЬНЕ ВІДДІЛЕННЯ НАУКОВО-
ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ КОЗАЦТВА ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
(2002–2007 рр.)**

Створення Науково-Дослідного інституту козацтва при Інституті історії України НАН України у 1998 р. стало важливою організаційною передумовою для започаткування систематичного вивчення історії козацтва на місцевому рівні, в регіонах, пов'язаних з козацькою спадщиною. Формування відділень НДІ козацтва в Запоріжжі, Одесі, Донецьку, Чернігові, Дніпропетровську впродовж 1998–2005 рр. спиралося на давню традицію вивчення козацтва в університетських центрах цих міст. У м. Нікополі не існувало схожих умов, хоч і активно здійснювалися історико-краєзнавчі пошуки. Непересічна історична спадщина Нікопольщини, на території якої розташовувалися Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька (Стара), Підпільненська (Нова) Запорозькі Січі і де зберігається першорядна пам'ятка козацької доби – могила кошового отамана Івана Сірка, не була належним чином представлена в наукових дослідженнях, так само як і державних програмах з облаштування та туристичного використання пам'яток історії і культури.

Основу для формування наукового осередку в м. Нікополі закладено проведенням на базі Нікопольської районної державної адміністрації Всеукраїнської науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва» 11–13 жовтня 2001 р. У ній взяли участь представники провідних дослідних центрів м. Києва (Інститут історії України НАН України, Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського), Запоріжжя (Запорізький державний університет, Запорізьке наукове товариство ім. Я.П. Новицького, Запорізьке відділення Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Науково-дослідна лабораторія історії Південної України історичного факультету ЗДУ), Острога (Національний університет «Острозька академія»), Дніпропетровська (Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького), Бердянська (Бердянський державний педагогічний інститут), Херсону (Херсонський державний педагогічний університет), Одеси (Одеський національний університет ім. І. Мечникова), а також Нікопольського державного краєзнавчого музею.

Ідея проведення цього заходу вперше була висловлена в м. Бердянськ під час Всеукраїнської наукової конференції «Культурологічні та етносоціальні процеси на півдні України XVIII–XX ст.» 30 травня – 1 червня 2001 р. Вона належала Анатолію Бойку – видатному дослідникові історії Південної України, творцеві відомої наукової школи. Культивування в ній атмосфери

азартного наукового пошуку, в поєднанні з духом взаємної підтримки, дружнього сприяння, спільної допомоги в напрацюванні й реалізації наукових результатів справило надзвичайно продуктивний ефект, зокрема й під час проведення конференції в Нікополі. Організатор цієї конференції, Владислав Грибовський, навряд чи досяг би бажаної мети без прямої участі та допомоги в її організації своїх товаришів по школі Анатолія Бойка – Володимира Мільчева, Віталія і Світлани Андрєєвих, Ігоря Лимана і Вікторії Константинової, Наталії Суревої, Юлії Головки, Ірини Савченко, Володимира Чопа, Людмили Маленко та інших. Всіляке сприяння організації конференції надавав директор НДІ козацтва Тарас Чухліб. Важливу консультаційну допомогу надали представники Дніпропетровського національного історичного музею Світлана Абросимова й Алла Журба. Звісно, проведення цього великоформатного наукового заходу не могло б статися без унікального поєднання прагнень науковців з рішеннями тодішніх керівників Нікопольської районної державної адміністрації – Володимира Євтушенка й Миколи Круковця [12].

Випуск матеріалів цієї конференції [1] започаткував видання у м. Нікополь наукової літератури з історії краю. Вже наступного року були створені й видані «Нариси з історії Нікопольського району», що стали першим синтетичним дослідженням з історії краю від найдавніших часів до початку ХХ ст. [2]. Наступним кроком стала здійснення експедиції до Соловецьких островів улітку 2002 року (Архангельська область, Російська Федерація) з метою вивчення джерел щодо умов перебування в соловецькому ув'язненні останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського. Під час експедиції розпочалося опрацювання матеріалів Державного архіву Архангельської області, Соловецького історико-архітектурного і природного музею-заповідника, що стали основою для підготовки монографії В.В. Грибовського «Кошовий отаман Петро Калнишевський» [5]. Також було підписано угоду між Нікопольською районною державною адміністрацією та Соловецьким музеєм-заповідником про співпрацю в справі вивчення життя та діяльності П.І. Калнишевського та музеєфікації місць, пов'язаних з його перебуванням на Соловках.

Нікопольська районна державна адміністрація надавала всебічне сприяння подальшій науковій і просвітницькій роботі провідних фахівців з історії козацтва на Нікопольщині. Започатковано проведення культурно-масових заходів, присвячених пам'ятним датам з історії козацтва. У серпні 2002 р. у Нікопольському районі відбулися урочистості з нагоди 250-роковин від часу заснування Чортомлицької (Старої) Запорозької Січі [3]. Їх продовженням стало проведення вже другої за порядком Всеукраїнської наукової конференції «Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району» (10–11 жовтня 2002). Тим самим, проведення конференцій з історії запорозького козацтва у краї, що протягом майже трьох століть виступав його політичним центром, перетворювалось на гарну традицію. Та все ж, в її основі лежала неформальна комунікація науковців,

згуртованих у науковій школі Анатолія Бойка: В.В. Грибовського, В.М. Андрєєва, В.І. Мільчева, і ненав'язливо мудрі поради вчителя – А.В. Бойка.

Так виникали організаційні та, власне, наукові передумови заснування науково-дослідної установи з вивчення історії нікопольського краю. 9 жовтня 2002 року наказом директора Інституту історії України НАН України, академіка В.А. Смолія створено Нікопольське регіональне відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. Очолив його Владислав Грибовський, що перебував на посаді начальника відділу з питань внутрішньої політики Нікопольської райдержадміністрації; його заступником став Мирослав Жуковський – заступник директора з наукової роботи Нікопольського державного краєзнавчого музею.

Нікопольська райдержадміністрація створила організаційну основу для діяльності регіонального відділення НДІ козацтва. Влітку 2003 р. відбулася друга експедиція на Соловецькі острови; її результатом стало налагодження більш тісної взаємодії з Соловецьким музеєм-заповідником. Друга угода з його адміністрацією передбачила виготовлення стендів з висвітленням життя та діяльності Петра Калнишевського з наступним установленням її в місці, де він відбував ув'язнення, а також встановлення на території Соловецького кремля меморіальної дошки на його честь. Утім, перебування Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при Нікопольській райдержадміністрації ставило його в залежність від обставин зовсім не наукового порядку. Зміна керівництва райдержадміністрації восени 2003 р. поставила під сумнів реалізацію напрацювань щодо меморіалізації П.І. Калнишевського. Сталося так, що погоджені ескізи стендів не змогли втілитися в повноцінну експозицію, а меморіальна плита, виготовлена на замовлення громадської організації «Військо Запорозьке Низове (козацьке товариство Нікопольського району)» так і не була розміщена в Германівському дворіку Соловецького кремля (де зараз перебуває плита з могили П. Калнишевського), як це було передбачено у домовленостях з адміністрацією Соловецького музею-заповідника.

Втім, у змінній адміністративній кон'юнктурі Нікопольське відділення продовжувало свою діяльність. У 2004 р. видано монографію про Петра Калнишевського [5], підготовлено серію науково-просвітницьких заходів, зокрема спільно з редактором програми «Пектораль» Дніпропетровської держтелерадіокомпанії Любов'ю Ядерською, низка публікацій з історії козацтва з'явилась на сторінках Нікопольської районної громадсько-політичної газети «Південна зоря» (головний редактор Володимир Глядченко). Започатковано проведення публічних читань, зокрема до 370-ї річниці заснування Нової, або Підпільненської Запорозької Січі (травень 2005 р.), 150-ї річниці від дня народження видатного історика Запорожжя Д.І. Яворницького (с. Покровське, вересень 2005 р.) [6]. 14 квітня 2004 р. Нікопольська районна рада ухвалила Програму підтримки наукових досліджень

та популяризації знань щодо історико-культурної спадщини Нікопольського району XVI–XVIII ст. на 2004–2007 рр., розроблену Нікопольським регіональним відділенням. Ця Програма передбачала часткове фінансування діяльності Відділення з місцевого бюджету, що, звісно, не мало прямих аналогів у адміністративній практиці місцевих органів влади.

Ознакою організаційної зрілості Відділення стало видання щорічного альманаху «Козацька спадщина», публікація його трьох випусків [8–10]. Засаднича ідея альманаху полягала в спеціалізації вивчення історії власне запорозького козацтва, його виокремлення в загальному масиві козакознавчих студій. Окремі зусилля були спрямовані на публікацію документальних джерел, що зберігалися в Нікопольському державному краєзнавчому музеї і що жодним чином доти не вводилися до наукового обігу. Важливою була публікація документів Нікопольської Свято-Покровської церкви, підготовлена головним зберігачем фондів Нікопольського державного краєзнавчого музею Ігорем Анцишкіним, – реєстрів парафіян Нікопольської Свято-Покровської церкви 1782, 1791 і 1800 рр. [8, с. 7-58; 9, с. 8-45, 10, с. 16-121], що містять унікальну інформацію про запорозьких козаків після ліквідації Січі та еволюцію козацького селища Микитине в містечко Нікополь на зламі XVIII–XIX ст. Науковий зміст альманаху був визначений уміщеними в ньому публікаціями А.В. Бойка, В.І. Мільчева (Запорізький національний університет), В.М. Андрєєва (Херсонський державний університет), І.І. Лимана (Бердянський державний університет), Г.К. Швидько (Національний гірничий університет, м. Дніпро), В.М. Горобця (Інститут історії України НАН України, м. Київ), О.А. Репана (Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара), А.С. Журби (Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького), О.А. Бачинської та В.М. Полторака (Одеський національний університет ім. І. Мечникова). Важливу підтримку нікопольським виданням надавали д.і.н., проф., академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України В.А. Смолій, д.і.н., с.н.с., директор НДІ козацтва Інституту історії України НАН України Т.В. Чухліб, член-кореспондент НАН України В.І. Наулко, д.і.н., проф. В.А. Брехуненко, к.і.н., с.н.с. І.Л. Синяк (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського). Тобто наукові видання, що з'являлися на світ у районному центрі, мали загальноукраїнське представництво і всеукраїнське значення.

На щорічну практику перетворилося проведення наукових конференцій з історії запорозького козацтва. У листопаді 2005 року відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Іван Сірко в контексті дослідження феномену українського степового порубіжжя XVI–XVIII ст.», матеріали якої були розміщені у випуску 2 альманаху «Козацька спадщина» [9]. 11–12 жовтня 2006 року проведено Всеукраїнську конференцію «Постать Петра Калнишевського та історична спадщина запорозького козацтва» [10]. Регулярно проводилися й заходи науково-просвітницького спрямування. У

серпні 2005 р. Відділення ініціювало вшанування пам'яті кошового отамана Івана Сірка [7; 9]. Помітним був і автопробіг «Калнишевими шляхами», що відбувся одразу після конференції, присвяченої Петру Калнишевському, і проходив місцевостями, з якими були пов'язані його життя та діяльність: с. Покровське Нікопольського району (місце розташування Нової (Підпільненської) Запорозької Січі, тут його обирали на кошового отамана в 1762, 1765–1775 рр.), селище Петриківка (засноване Калнишевським), м. Лубни (колишній центр Лубенського полку), колишнє сотенне містечко Лохвиця, що з її старшиною Калнишевський мав тісні зв'язки, м. Ромни Сумської області, де у XVIII ст. була сотенна адміністрація, і с. Пустовійтівка Роменського району – вірогідна батьківщина кошового. В усіх пунктах прямування автопробігу пройшли урочисті мітинги за участі науковців, що були учасниками конференції. Всі ці заходи завдячували підтримці генерального директора НВО «Трубосталь» О.І. Фельдмана.

Діяльність Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва була враз припинена на початку 2007 р. з причин, далеких від міркувань наукової та громадської користі. Це одразу призвело до ротації ілюстративного матеріалу в експозиції Нікопольського краєзнавчого музею, позначилося на представленні видань Відділення у його бібліотеці, як і бібліотеках Нікопольського району. На сучасні публікації краєзнавчого характеру в місцевій пресі видання Відділення не чинять помітного впливу. Його існування в м. Нікополі сьогодні є вже добре забутою річчю. Втім, про неї згадали нещодавно в поодинокій публікації [13].

Робота, здійснювана в Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва, змінила форму і локалізацію. Втім лишився незмінним внутрішній зміст: особиста мережа комунікації та взаємодопомоги істориків, що отримала значно ширше географічне охоплення. Під егідою дніпропетровського Інституту суспільних досліджень у 2008 р. видано 4-й, останній випуск альманаху «Козацька спадщина» [11]. В інших інституційних формах продовжено практику проведення наукових конференцій з козацької тематики: «Козацька традиція в генезі населених пунктів Південної України XVII–XIX ст.» (м. Нікополь, жовтень 2007 р.); Міжнародна наукова конференція «Україна–Кубань: ретроспектива етнокультурних взаємин» (м. Дніпро, 22–23 серпня 2008 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Українське козацтво і тюркський світ наприкінці XV – першій третині XIX ст.», присвячена 280-й річниці заснування Запорозької Січі на р. Підпільна, с. Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області, 18–20 липня 2014 р.).

Існування Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва, звісно, можна уподібнити уявній моделі змісту без форми. Як і протиставити конкретиці форм без змісту. Але ця інституція, при всій її формальній непевності, мала свою неформальну форму – особисту мережу. Мінливу щодо географії та зовнішніх інституційних обрисів, однак напрочуд стійку в силі людських зв'язків, зміцнених спільною високою справою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Матеріали науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва. – Нікополь : КП «Нікопольська друкарня», 2001. – 365 с.
2. Нариси з історії Нікопольського району від найдавніших часів до початку ХХ ст. / За ред. В. І. Наулка. – Київ–Нікополь–Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2002. – 399 с.
3. Грибовський Владислав. Неопалима купина козацька. До 350-ої річниці заснування Чортомлицької Запорозької Січі / Владислав Грибовський. – Нікополь : Вид. центр «Південна зоря», 2002. – 26 с.
4. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району», 10–11 жовтня 2002. – Нікополь–Запоріжжя–Херсон : РА «Тандем-У», 2002. – 232 с.
5. Грибовський Владислав. Кошовий отаман Петро Калнишевський / Владислав Грибовський. – Дніпропетровськ : Пороги, 2004. – 130 с.
6. Літописець слави козацької : До 150-х роковин від дня народження Д. І. Яворницького / ред. В. Грибовський. – Нікополь : ТРК «Південна зоря», 2005. – 12 с.
7. Грибовський Владислав. Іван Сірко в історичній спадщині Нікопольщини. До 400-х роковин народження кошового отамана Чортомлицької Січі І. Д. Сірка / Владислав Грибовський. – Нікополь : ТРК «Південна зоря», 2005. – 36 с.
8. Козацька спадщина : Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 1. – Нікополь–Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2004. – 172 с.
9. Козацька спадщина : Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 2. – Нікополь–Дніпропетровськ : Пороги, 2005. – 140 с.
10. Козацька спадщина : Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 3. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – 265 с.
11. Козацька спадщина. Альманах Інституту суспільних досліджень. – Вип. 4. – Дніпропетровськ : «Пороги», 2008. – 199 с.

В. Грибовський. Нікопольське регіональне відділення Науково-дослідного інституту козацтва...

12. Миколаєнко Е. Це був науковий захід високого рівня / Е. Миколаєнко // Південна зоря. Нікопольська районна громадсько-політична газета. – 2001. – № 127 (5391), 23 жовтня. – С. 3.

13. Мальований І. Співець Нікопольського краю (про Павла Богуша) / І. Мальований // Південна зоря. Нікопольська районна громадсько-політична газета. – 2017. – № 35 (7803), 28 березня. – С. 3.

Владислав Грибовський

*(кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту української археографії та джерелознавства ім.
М.С. Грушевського НАН України)*